

**BASA PEDHALANGAN KI ENTHUS SUSMONO SAJRONE PAGELARAN WAYANG SANTRI
LAKON MURID MURTAD**

DANANG PERMONO AJI
Prof. Dr. Udzang Pairin M Basir, M.Pd

Jurusan Pendidikan Basa lan Sastra Jawa
Fakultas Basa lan Seni
Universitas Negeri Surabaya

danangpermonoa@gmail.com

ABSTRAK

Ki Enthus Susmono kondhang minangka dhalang pagelaran wayang santri saka Tegal. Basa kang digunakake maneka warna wujud, ana basa Jawa ngoko, krama, ana uga basa Arab, lan basa Indonesia. Ananging sing luwih narik kawigaten yaiku basa *ngapak* utawa dialek *ngapak*. Bab kasebut sing dadi lelandhesane panliti njupuk panliten kanthi irah-irahan basa pedhalangan Ki Enthus Susmono ing pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*.

Prakara kang dadi underane panliten yaiku (1) kepriye wernane ragam basa sing dianggo Ki Enthus Susmono nalika pagelaran wayang santri kanthi lakon murid murtad? (2) kepriye wujud pamilihe tembung lan tetembungan sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono lakon murid murtad? (3) tema apa wae kang ana ing pagelaran wayang santri kasebut?

Panliten kanthi tintingan sosiolinguistik iki mujudake panliten kualitatif dheskriptif. Dhata sajrone panliten arupa tembung-tembung lan ukara-ukara kang ngandharake bukti-bukti anane ragam basa kang digunakake dening Ki Enthus Susmono kang dijupuk saka sumber dhata, yaiku vidheo lan transkrip wayang santri lakon murid murtad. Dhata-dhata kasebut diklumpukake kanthi teknik studi kapustakan, nyemak lan nyathet. Analisis dhata kang digunakake sajrone panliten yaiku dheskriptif kualitatif. Teori kang digunakake kanggo nganalisis dhata yaiku teori Sosiolinguistik.

Asil panliten saka prakara kang nomer siji yaiku ana lima ragam basa kang digunakake Ki Enthus nalika nyuguhake lakon *murid murtad*. Ragam basa kasebut yaiku ragam basa Jawa-dialek *ngapak*, ragam basa Jawa-ngoko, ragam basa Jawa-krama, ragam basa Jawa-Arab, lan ragam basa Jawa-Indonesia. Saka lima asil analisis kasebut, ragam basa Jawa-dialek *ngapak* kang kalebu ragam basa paling unjo. Kaping loro, diksi kang digunakake Ki Enthus yaiku tembung rangkep dwilingga (dwilingga padha swara, salin swara), tembung rangkep dwiwasana, paribasan, lan bebasan. Kang kaping pungkasan, yaiku tema sajrone pagelaran wayang santri iki ing antarane kapercayan marang Gusti Allah, kapercayan marang Nabi Muhammad, kaping telu yaiku akhlak/sikap ngajeni marang Guru, ngajeni marang wong liya, lan rasa paseduluran.

Tembung wigati: *ragam basa, wayang santri, Ki Enthus Susmono, murid murtad, sosiolinguistik.*

PURWAKA

LELANDHESAN PANLITEN

Basa nduweni kalungguhan kang wigati sajrone panguripan saben dina. Basa yaiku unen-unen kanggo srawung utawa guneman tumrap wong siji lan liyane. Saben kedadeyan kang ana sajrone panguripan saben dina nggunakake basa kanggo piranti komunikasi antarane siji lan sijine. Semono uga sajrone masyarakat Jawa. Basa Jawa dadi basa kanggo komunikasi antarane masyarakat Jawa siji lan sijine nalika nindakake kabutuhan saben dina.

Kesenian uga kalebu bab kang nduweni pangaribawa gedhe tumrap panguripane masyarakat Jawa, salah sawijine pagelaran wayang. Salah sawijine wayang santri. Wayang santri minangka salah sawijining jinis wayang golek kang ana sajrone jagading pagelaran wayang. Wayang santri yaiku salah sawijining wujud medhia dakwah Islam kang diaturake lumantar sawijine crita uga tabligh kanthi srana lakon wayang. Sajrone jagading pagelaran wayang santri, Ki Enthus Susmono minangka dhalang kondhang kang nyuguhake lakon wayang santri kanthi crita prastawa panguripan saben dinane manungsa. Paguyuban wayang santri Ki Enthus kasebut nduweni aran “Satria Laras Abu Nawas”. Babagan pasugatan kang disuguhake, Ki Enthus nduweni pambada klawan pagelaran wayang santri liya, yaiku nggunakake dialek Tegal utawa diarani basa Ngapak.

Ragam basa tegese variasi basa utawa basa apa wae kang dianggo panutur nalika cecaturan klawan mitra tutur. Semono uga kang ditindakake dening Ki Enthus Susmono. Ki Enthus Susmono kerep nggunakake salah sawijining *dialek* basa Jawa kang saiki kalebu *dialek* kang saya cures, yaiku *dialek ngapak*. Bab kasebut kalebu salah sawijining titikan saka pagelaran wayang santri kang digelar dening Ki Enthus Susmono. Ora mung nganggo *dialek* kasebut, ananging Ki Enthus Susmono uga nggunakake ragam basa liyane, kayata ragam basa Jawa ngoko, basa Jawa krama, basa arab, lan uga basa Indhonesia. Saka maneka werna ragam basa kang digunakake Ki Enthus Susmono kasebut ndadekake jalaran panliti milih Ki Enthus Susmono minangka objek panliten kanggo luwih mangerteni lan luwih mahami

ngenani basa apa wae kang ana sajrone pedhalangan, mligine basa kang digunakake dhalang kondhang Ki Enthus Susmono sajrone pagelaran wayang santri lakon *Murid Murtad*.

UNDERAN PANLITEN

- (1) Kepriye wernane ragam basa sing dianggo Ki Enthus Susmono nalika pagelaran wayang santri kanthi lakon *murid murtad*?
- (2) Kepriye wujud pamilihe tembung lan tetembungan sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono lakon *murid murtad*?
- (3) Tema apa wae kang ana ing pagelaran wayang santri kasebut?

TUJUWAN PANLITEN

- (1) Njlentrehake ragam basa apa wae kang dianggo Ki Enthus Susmono ing pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*.
- (2) Njlentrehake wujud pamilihe tembung lan tetembungan ing pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*.
- (3) Njlentrehake tema apa wae kang ana sajrone pagelaran wayang kasebut.

PAEDAH PANLITEN

- (1) Kanggo nglestarekake utawa nguri-uri kabudayan Jawa
- (2) Kanggo nambah pamawas babagan kawruh wayang
- (3) Kanggo nambah dhokumentasi
- (4) Uga kanggo njembarake wawasan utawa nintingi bab-bab kang bisa dirembug lan diwedhar ana ing panliten iki.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

PANLITEN SAEMPER

Panliten babagan ragam basa kang dianggep nduweni objek kang meh padha klawan panliten iki yaiku panliten kang dileksanakake dening Desita Ayu Anggraini taun 2014 kanthi irah-irahan “*Basa Pedhalangan Ki Senthro Yitno Carito Ing Pagelaran Wayang Purwa Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa*” awujud skripsi saka Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Jawa Unesa.

Panliten liyane kang meh padha klawan panliten iki yaiku panliten kang ditindakake dening Nicho Argantara taun 2018 kanthi irah-irahan “*Alih Kode lan Campur Kode Sajrone*

Pagelaran Wayang Kulit Lakon Wahyu Makutharama dening Ki Purbo Asmoro" kang awujud skripsi saka Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Jawa Unesa.

Panliten sabanjure yaiku panliten kang ditindakake dening Sidharta Budi Sumedha, taun 2018 kanthi irah-irahan "*Ragam Basa Pacaturan Antarane Penyiar lan Pamidhanget Radhio Pro 4 RRI Surabaya ing Adicara "Mandhing Jamuran" (Tintingan Sosioliinguistik)*", awujud skripsi saka Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Jawa Unesa

Panliten liya kang uga ana gegayutane klawan panliten iki yaiku panliten kang ditindakake dening Budiman Yulianto (2013) kanthi irah-irahan "*Analisis Teknik Penyampaian dan Pesan Dakwah Dalam Video Pementasan Wayang Santri Lakon "Murid Murtad"*" awujud skripsi saka jurusan Komunikasi lan Penyiaran Islam, IAIN Walisongo.

Saka sekabehane panliten saemper ing ndhuwur, bab kang dadi pambada panliten iki klawan panliten liyane yaiku ana ing objek kang diteliti. Objek kasebut yaiku ragam basa Ki Enthus Susmono minangka punjer saka panliten iki. Panliten iki njlentrehake bab ragam basa kang digunakake Ki Enthus Susmono sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad* kang mligi ana ing ragam basa Jawa-dialek *ngapak*.

SOSIOLINGUSTIK

Miturut Kridalaksana (1978:94) *sosioliinguistik* yaiku ilmu kang nyinaoni ciri lan variasi basa, sarta gegayutan ing antarane para ahli basa kanthi ciri fungsi variasi basa ii sajrone masyarakat basa. Rene Appel, Gerad Hubert, Greus Meijer (1976:10) ngandharake *sosioliinguistik* yaiku kajian ngenani basa lan panganggone sajrone *konteks* sosial lan kabudayane. *Sosioliinguistik* kadhapuk saka tembung *sosio* lan *linguistik*. *Sosio* iku nduweni teges "masyarakat". *Linguistik* nduweni teges "kajian basa". Dadi, *sosioliinguistik* yaiku kajian ngenani basa kang digayutake klawan kahanan masyarakat.

Dittmar (1976:138) ngandharake masalah-masalah sajrone *sosioliinguistik* kaperang dadi 7 dhimensi yaiku : (1) identitas sosial saka panutur, (2) identitas sosial saka pamireng kang gegayutan sajrone proses komunikasi, (3) lingkungan sosial papan kedadeyane tutur

kedaden, (4) analisis sinkronik lan diakronik saka dialek-dialek sosial, (5) pambiji sosial kang beda saka panutur marang kelakuwane wujud-wujud ujaran, (6) tingkatan variasi lan ragam linguistik, (7) pangetrapan praktis saka panliten *sosioliinguistik*. Umume *sosioliinguistik* medharake babagan 7 dhimensi panliten *sosioliinguistik* sajrone panliten kasebut.

RAGAM BASA

Ragam basa dadi babagan kang baku ing *sosioliinguistik*. (Chaer lan Agustina 1995:80) nyebutaké menawa *sosioliinguistik* iku minangka salah sawijining ilmu linguistik kang ngandharaké tandha-tandha ragame basa, lan netepaké gegayutan tandha-tandha wernané basa iku karo tandha-tandha sosial masyarakat.

Chaer (2004:82) uga ngandharake ragam basa yen disawang saka penutur bisa kaperang dadi papat yaiku: (1) idiolek, (2) dialek, (3) kronolek, lan (4) sosiolek. Idiolek yaiku ragam basa kang nduweni sipat individhu. Miturut konsep idiolek, salah sawijining wong nduweni ragam basa utawa idiolek dhewe-dhewe. Ragam iki ana gegayutane karo werna swara, pilihan tembung, gaya bahasa, tata-tataning ukara, lsp. Nanging sing paling dominan yaiku warna swara, dadi yen awake dhewe luwih akrab kanthi cekap ngrungokake swara tanpa nyawang wonge, kabeh mau bisa dingerteni.

Dialek yaiku ragam basa saka cacah penutur relatif kang manggon ing panggonan utawa daerah tartamtu. Dialek iki bisa diarani dialek areal, dialek regional utawa dialek geografi merga adedhasar wilayah. Kronolek utawa dialek temporal yaiku ragam basa sing dianggo saka kelompok sosial ing wektu tartamtu. Sosiolek utawa dialek sosial yaiku ragam basa sing gegayutan karo status, golongan, lan kelas sosial penutur. Ing *sosioliinguistik* biasane ragam sing paling akeh anggone nganggo wektu, amarga ragam iki ana gegayutane karo babagan pribadi penutur kayata umur, pendidikan, seks, penggawean, tingkat kebangsawanan, lan kahanan ekonomi.

UNDHA USUK BASA

Wujud undha-usuk basa Jawa kang sasuwene iki diweruhi dening masyarakat Jawa yaiku wujud ngoko lan krama. Sasangka (1994:38) ngandharake undha-usuk basa Jawa iku bisa dibedakake, nanging prinsipé ana 2

macem yaiku undha-usuk kang awujud ngoko lan undha-usuk kang awujud krama. Antun Suhono (1952:12) *tingkat tutur bahasa jawa, kaperang dadi (1) ngoko, (2) madya, (3) krama*, perangan kasebut uga ana ing *Tingkat Tutur Bahasa Jawa* kang disusun dening Poedjasoedarma dkk (1979) kang diterbitake dening Pusat Bahasa. Kabeh tingkat tutur iku mau isih diperang dadi sangang bentuk. Tingkat tutur *ngoko* diperang dadi *ngoko lugu, basa antya, lan antyabasa*. Tingkat tutur *madya* diperang dadi *madya ngoko, madyantara, lan madya krama*. Tingkat tutur *krama* diperang dadi *mudha krama, kramantara, lan wredha krama*.

Undha-usuk basa Jawa mono kalebu perangan lelageyaning basa kang lumrahe kaperang dadi pirang-pirang jinis. Lelageyaning basa yaiku wujud maneka wernane basa jalaran anane ragam-ragam panutur lan uga anane kagiyatan *interaksi sosial* kang maneka ragam (Chaer lan Agustina, 2006:61). Lelageyaning basa nuduhake ragam basa kang panganggone digathukake klawan paedah lan kahanan.

WAYANG SANTRI

Wayang sinebut kabudayan saka masyarakat Jawa kang adiluhung. Miturut Marbangun Hardjowirogo (sajrone Purwadi : 63) wayang yaiku *identitas* kang utama masyarakat Jawa. Wayang sejatine nduweni teges *bayangan* utawa awang-awang (sajrone Mulyono 1989:9). Dene miturut panemune Aizid (2012:19) wayang sejatine dumadi saka rong tembung yaiku tembung *wad* lan *byang* kang tegese *leluhur*. Yen disambungake, kanthi cara harfiah wayang tegese yaiku awang-awang utawa *bayangan* ananging saya suwe pangerten ngenani wayang owah, lan saiki wayang bisa ditegesi salah sawijine pagelaran seni utawa teater utawa bisa uga ateges *aktor* lan *aktris* (sajrone Guritno, 1988:11).

Miturut Suharyono (2005:5) wayang lumrahe ditegesi sawijine *teater* utawa pagelaran golek kang digerakake dening dhalang kanthi iringan musik, awit saka iringan biasa nganti *orquestra* gamelan. Wayang uga dikenal minangka salah sawijine medhia komunikasi pembangunan kaanggep bab kang apik lan wicaksana, kaping sepisan wayang nduweni fungsi nguri-uri warisan budaya para leluhure bangsa, lank aping lorone wayang minangka salah sawijine wujud kesenian tradhisional kang

wis mancep kuat ana ing kabudayan masyarakat Indonesia, mligine Jawa (sajrone Rif'an, 2010:10). Saka panemu kasebut ndadekake wayang minangka salah sawijine *aset* kabudayan kang bener-bener wigati lan kudu dijaga.

Wayang santri minangka salah sawijining jinis wayang kang ana sajrone jagading pagelaran wayang. Wayang santri yaiku salah sawijining wujud medhia dakwah Islam kang diaturake lumantar sawijine crita uga tabligh kanthi srana lakon wayang. Miturut KH. Mahfud Abdul Kholiq, tembung wayang santri dumadi saka tembung “wayang” kang tegese pagelaran baying-bayang lan tembung “santri” kang asale saka tembung sansekerta “sastri” kang tegese telung sesambungan, yaiku sesambungan klawan Pengeran, manungsa, lan alam.

Wayang Santri minangka wujud kreatifitas seniman kayata Wayang Suket, Wayang Pring. Sajrone bab iki wayang Santri minangka asil kreatifitas Ki Enthus Susmono, ora ana pakem kayata saka asli babon Solo lan Yogyakarta.

Sejatine, wayang Santri mono diperang dadi 2 wujud yaiku wujud wayang golek lan wayang kulit. Wayang kang digelarake Ki Enthus awujud wayang golek, dene wayang santri kang awujud wayang kulit yaiku wayang jedhor. Pambedane ing kene ana ing struktur crita. Crita kang diangkat sawijine pagelaran wayang golek santri yaiku crita kauripan saben dina, gendhing uga ora ana paugeran lan lumrahe diwiwiti kanthi sholawat. Dene wayang kulit santri yaiku wayang jemblung lumrahe nggunakake crita pakem yaiu crita Menak. Gendhinge uga padha karo wayang kulit yaiku diwiwiti kanthi pathet nem, sanga banjur manyura.

TEMA

Tema yaiku pokok perkara sawijining crita utawa ide kang dadi dhasare crita. Tema kerep dipadhakake klawan topik, nanging sejatine luwih jembar tema tinimbang topik. Tema miturut Tarigan (1993:125) ngandharake tema yaiku pandhangan urip tartamtu utawa pangrasa tartamtu babagan kauripan utawa rantaman nilai-nilai tartamtu kang mbentuk utawa mbangun dhasar/gagasan utama saka sawijine reiptan sastra.

Shipley (sajrone Nurgiyantoro, 2013:130) tema minangka subjek wacana, topik kang umum, utawa masalah utama kang ana sajrone sawijine crita. Tema bisa ngrembug lan ana gegayutane klawan panguripan saben dina. Saka saperangan panemu kasebut bisa disimpulake yen tema yaiku sawijining pokok crita kang dadi punjer saka lampah crita kasebut.

LELANDHESAN TEORI

Adhedhasar andharan ing ndhuwur, panliten iki nggunakake teori kang diandharake dening Chaer (2004:82) kang ngandharake ragam basa yen disawang saka penutur bisa kaperang dadi papat yaiku: (1) idiolek, (2) dialek, (3) kronolek, lan (4) sosiolek. Undha-usuk basa Jawa mono kalebu perangan lelageyaning basa kang lumrahe kaperang dadi pirang-pirang jinis. Lelageyaning basa yaiku wujud maneka wernane basa jalaran anane ragam-ragam panutur lan uga anane kagiyatan *interaksi sosial* kang maneka werna.

METODHE PANLITEN

ANCANGAN PANLITEN

Fatimah (1993:3) ngandharake *metodhe* panliten yaiku teknik kang dipilih nalika ngleksanakake panliten (ngumpulake dhata). Dene Sudaryanto (1992:62) ngandharake yen panliten *deksirptif* yaiku panliten kang adhedhasar *fakta-fakta* kang *empiris* kang urip ing dhiri panutur. Semono uga panemune Djadjasudarmo (1993:8) kang ngandharake *metodhe deskriptif* minangka *metodhe* kanthi cara nggawe gambaran, lukisan kanthi cara *sistematis*, *aktual*, lan *akurat* ngenani dhata-dhata, sipat-sipat hubungan *fenomena-fenomena* kang kanthi cara *empiris* urip ing dhiri panutur.

Mula panliten ngenani “basa pedhalangan Ki Enthus Susmono Ing Pagelaran Wayang Santri Lakon *Murid Murtad* (kajian Sosiolinguistik)” iki nggunakake ancangan panliten *deskriptif kualitatif*, yaiku *metodhe* panliten kang tujuwane kanggo mangerteni *fenomena sosial* lan *kebahasaan* adhedhasar *faktor-faktor* kanthi cara *empiris* urip ing dhiri panutur.

Sumber Dhata

Sumber dhata miturut Arikunto (2006:129) minangka subyek saka ngendi dhata bisa diasilake. Sumber dhata kang awujud

manungsa bisa diarani *informan*. Endraswara (2006:19) ngandharake yen sumber dhata ing panliten kualitatif budaya ana loro, yaiku manungsa (*humansources*) lan samubarang liyane manungsa (*nonhuman source*). Ana ing panliten iki, sumber dhatane yaiku vidheo lan transkrip pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono lakon *Murid Murtad* kang digelar tanggal 19 September 2011.

Dhata

Dhata minangka asil panlitene panliti. Miturut Sunarto (2001:130) yaiku katrangan kang diasilake saka sumber dhata. Dhata ing panliten iki arupa tembung, *frasa*, *klausa*, lan ukara kang digunakake Ki Enthus Susmono kanggo medhar lakon *Murid Murtad* lan struktur crita lakon *Murid Murtad*.

INSTRUMEN PANLITEN

Instrumen yaiku alat bantu sing dipilih lan digunakake panliti kanggo nglumpukake dhata supaya gampang lan *sistematis*. Instrumen panliten kang utama ing kene yaiku manungsa kang ora liya panliti dhewe. Instrumen panliten liyane kang ana sajrone panliten iki yaiku (1) *laptop* minangka salah sijine piranti kang digawe nggarap sumber dhata sing awujud *file* dhokumen, (2) piranti nulis kang digunakake kanggo nyathet lan nulis bab-bab kang dibutuhake, (3) *handphone* minangka piranti kanggo panyengkuyung kagiyatan panliten iki.

TATA CARA NGUMPULAKE DHATA

Tata cara ngumpulake dhata ig panliten iki nggunakake 2 cara, yaiku kanthi cara nyimak lan nyathet. Teknik nyimak yaiku teknik ngumpulake dhata kanthi cara njlinggengi objek tanpa ngowahi dhata kang wis ana. Teknik nyathet yaiku ngumpulake dhata kanthi cara nyathet asile nyimak (Sudaryanto sajrone Muhammad, 2011:211).

Urutan kanggo nglumpukake dhata ing panliten iki yaiku:

- (1) Nyimak vidheo lakon *Murid Murtad* kang ditindakake dening Ki Enthus Susmono ing Tegal, Jawa Tengah tanggal 19 September 2011.
- (2) Nranskrip dhata (dhialog, suluk, dalil, lan sapanunggalane) banjur didadekake dhata

- (3) Nggolongake dhata sing wis dicathet menyang perkara kang diteliti dislarasake klawan underane panliten.

TATA CARA ANALISIS DHATA

Tata cara nganalisis dhata kang ana ing panliten iki yaiku nggunakake *deskriptif kualitatif*. Miturut Sudikan (2001:85) *deskriptif kualitatif* yaiku tata cara ngonceki dhata kanthi nggunakake tetembungan, dudu angka kang bisa menehi katrangan utawa andharan panliten adhedhasar dhata kang diasilake saka subyek kang diteliti. Kanggo ngolah dhata supaya bisa ngasilake panliten kang rinci lan jangkep, panliti nindakake tahap-tahap mangkene:

- 1) *Transkrip* lan mangerteni dhata
Sakabehane dhata kang wis dikumpulake banjur ditranskrip menyang basa tulis. Banjur dhata kasebut dimangerteni kanthi nastiti.
- 2) *Klasifikasi* dhata
Sawise dipilih, dhata banjur digolongake adhedhasar underane panliten. Yaiku kanthi cara nglumpukake manut maceme ragam basa, kayata ragam basa Jawa, basa arab, lan Indhonesia.
- 3) *Kodifikasi* dhata
Kodifikasi digunakake kanggo menehi kodhe dhata kang kapilih saengga bisa nggampangake panliti nalika nggoleki dhata utawa ngecek dhata panliten.

TATA CARA NGANDHARAKE DHATA

Tata cara nyuguhake dhata nganggo metodhe formal lan informal. Sudaryanto (1993:144-159) ngandharake yen metodhe informal minangka cara nyuguhake asil analisis dhata nganggo angka-angka lan kodhe-kodhe. Dene metodhe informal yaiku tata cara nyuguhake dhata kanthi nggunakake tetembungan sing lumrah.

Metodhe formal digunakake kanggo menehi kodhe-kodhe sajrone cuplikan dhata kaya sing ana ing dhaptar cekakan. Dene metodhe informal digunakake kanggo menehi *deskripsi* panliten iki lumantar tetembungan sing dironce, nganggo basa Jawa

PROSEDHUR PANLITEN

1. Nyiapake Panliten

Kanggo nyiapake panliten iki, babagan kang dilakoni dening panliti yaiku milih tema

lan judhul, studi kapustakan kanggo golek informasi lan dhata kang digunaake ing panliten, nyusun cengkorongan proposal, banjur nyusun proposal.

2. Ngleksanakake Panliten

Babagan kang dilakoni panliti sajrone ngleksanakake panliten yaiku ngumpulake dhata kang trep karo underaning panliten iki, nranskrip lan *klasifikasi* dhata miturut underaning panliten banjur dianalisis.

3. Nglaporake Asil Panliten

ANDHARAN ASIL PANLITEN

RAGAM BASA

Wujud ragam basa sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono lakon *murid murtad* iki nduweni variasi basa kang maneka warna. Variasi kasebut jalaran ana prastawa alih kodhe lan campur kodhe kang ditindakake dening Ki Enthus Susmono minangka dhalang lan panutur. Bab kasebut ngasilake variasi basa awit basa Jawa, basa Tegal utawa dialek *ngapak*, basa Indonesia, lan basa Arab. Ing ngisor iki ragam basa kang ana sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*.

Ragam Basa Jawa-Ngapak

Ki Enthus Susmono kalebu salah sawijine dhalang saka dhaerah Tegal, Banyumas Jawa Barat. Panjenengane kalebu dhalang kang kondhang klawan basa *ngapak* utawa basa Tegal. Bab kasebut dadi salah sawijine *daya tarik* utawa kaluwihan kang diduweni Ki Enthus Susmono. Kayata sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad* kang ditindakake ana ing sasi September, 2016 iki. Ki Enthus Susmono nggunakake basa utawa dialek kang luwih saka siji. Salah sawijine yaiku basa/dialek Jawa-Tegal (*ngapak*). Bab kasebut bisa dibuktekake ana ing salah sawijine dhata ing ngisor iki.

(1) Kyai	: "Alhamdulillah.
Assalamu'alaikum
Slentheng..."
Slentheng	: "Wa'alaikumussalam, tai"
Lupit	: "Koen ke nembe njaluk
pangapura wingi karo
enyong, pahama koen?"

Sebagai kakak merasa malu,
**cangkem kiye wit sing ogal
agil, koen bisa slamet ya
neng cangkem, ora bisa
slamet ya neng cangkem"**

Slentheng : "Ana apa si Kang?" (LD 1, h. 126)

Dhata (1) ing ndhuwur mujudake tanggapane Lupit ngenani wangsulane Slentheng kang mangsuli Kyai kanthi tembung kang ora pantes, yaiku tembung *tai*. Lupit kesel marang Slentheng jalaran ora duwe tata krama marang Kyai minangka Guru kang kudu dikurmati lan diajeni.

Isi saka dhata (1) ing ndhuwur yaiku cecaturan antarane Kyai, Lupit, lan Slentheng kang ana ing pondhok pesantren Banyu Bening. Kyai nyapa Lupit lan Slentheng banjur Lupit lan Slentheng mangsuli kanthi wangsulane kang beda. Yen Lupit mangsuli kanthi tuturan kang pantes, yen Slentheng malah mangsuli Kyai kanthi nyebut Kyai klawan sebutan *tai*. Mula Lupit minangka kakange Slentheng ora trima yen Kyai disebut *tai* dening Slentheng, banjur Lupit nuturi Slentheng supaya Slentheng bisa nyadhari yen tumindake kasebut kliru. Ing ngisor iki uga kalebu dhata kang nuduhake variasi basa Jawa-*Ngapak* yaiku:

(2) Lupit :
"Adhuh. Koen iki ngomong apa? Enyong muni wa'alaikumsalam, Kyai itu sebutan mulia."
Slentheng : "Enyong muni iki sebutan mulia, oo...."
Lupit : "Nyebut apa si?"
Slentheng : "Tai kan mulia"
Lupit : "Sikah raimu..." (plak)
Slentheng : "Adhuh.... Kang....." (LD 1, h. 127)

Dhata (2) ing ndhuwur mujudake tanggapane Lupit ngenani wangsulane Slentheng kang nyebut Kyai kanthi sebutan *tai* kang dianggep Slentheng minangka sebutan *mulia*. Lupit kesel lan nesu marang Slentheng kang ora kena dituturi malah tetep nganggep dheweke bener, ora salah.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku cecaturan kang ditindakake Lupit, Slentheng, lan Kyai.

Lupit ngupaya kanggo nuturi Slentheng kang kalebu salah yen mangsuli Kyai kanthi nggunakake tetembungan kang ora pantes kayata *tai*. Amarga Slentheng angel dituturi, Lupit banjur nesu lan ngeplak Slentheng supaya Slentheng sadhar yen dheweke salah banjur nyuwun pangapura marang Kyai.

Ragam Basa Jawa-*Ngoko*

Basa Jawa ngoko yaiku salah sawijine undha usuk basa sajrone basa Jawa kang digunakake kanggo cecaturan antarane sapepadha utawa karo pawongan kang luwih enom, lan uga lumrahe kanggo tujuwan ngraketake antarane pawongan siji lan sijine ing panguripan saben dina. Kayata dhata ing ngisor iki:

(3) Lupit : "Koen aja ngomong tai. Tai kuwè barang najis."
Slentheng : "Tai najis?"
Lupit : "Iyaa"
Slentheng : "Uyuh?"
Lupit : "Najis"
Slentheng : "Tai karo uyuh asale sing endi?" (LD 1, h. 127)

Dhata (3) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Slentheng kang ngrembug ngenani wangsulane Slentheng nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*. Wujud variasi basa Jawa ngoko kang ana sajrone tetembungan kasebut mujudake sesambungan kang raket antarane Lupit lan Slentheng minangka kakang adhi.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Lupit lan Slentheng kang beda panemu ngenani panyebutan *tai* kang diucapake Slentheng. Lupit sejatine salah tampa, miturut dheweke tembung *tai* kalebu barang najis lan tetembungan kang ora pantes diucapake kanggo Kyai. Dene Slentheng nduweni panemu dhewe ngenani wangsulane nyebut *tai* marang Kyai. Jalaran beda panemu kasebut, Lupit lan Slentheng dadi tukar padu antarane siji lan sijine. Dhata sabanjure kang nuduhake ragam basa Jawa ngoko yaiku:

(4) Lupit :
"Mahallul kothok" (plak)
Sindhen : "Bocah ilate....."

Lupit : “Enyong ta isin nemen, Pet...”
Sindhen : “Pimen???”
Lupit : “Iki bocah ngisin-isini.....” (LD 1, h. 130)

Dhata (4) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Sindhen kang ngrembug babagan tindak tanduke Slentheng minangka adhine Lupit. Wujud variasi basa Jawa ngoko ing ndhuwur mujudake sesambungan kang akrab antarane Lupit lan Sindhen.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Lupit lan Sindhen kang lagi rembugan ngenani Slentheng kang tumindake ngisin-isini. Jalaran Lupit minangka kakange, rumangsa isin duwe adhik kaya Slentheng kang cepas-ceplos yen ngomong, mbanyolan, lan senengane nggawe gejeran antarane Lupit lan Slentheng. Lupit ngomong kaya mangkono marang wong liya saliyané Slentheng, yaiku Sindhen.

Ragam Basa Jawa-Krama

Basa Jawa minangka salah sawijine basa kang kalebu dialek geografis. Sajrone basa Jawa ana kang arane undha usuk basa, utawa tingkatan basa. Sawise basa ngoko, uga ana undha usuk basa kang diarani basa Jawa krama. Basa Jawa krama digunakake nalika cecaturan klawan pawongan sing luwih tuwa, sing nduweni kalungguhan utawa kanggo ngajeni mitra tutur.

Sajrone pagelaran wayang santri lakon murid murtad, ana saperangan basa Jawa krama kang digunakake Ki Enthus Susmono. Basa Jawa krama kasebut ana ing tengah-tengah cecaturan antarane para paragane, upamane:

(5) Kyai : “Lupit.... Lupit.....”
Lupit : “Dalem....” (LD 1, h. 128)

Dhata (5) ing ndhuwur mujudake interaksi antarane Kyai lan Lupit nalika Lupit lan Slentheng isih tukaran ngenani wangsulane Slentheng nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*. Lupit nggunakake ragam basa Jawa krama kanggo nyemauri Kyai kang nimbali dheweke.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Kyai kang nimbali Lupit kanggo njlentrehake maksute Slentheng nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*, supaya Lupit ora terus-terusan salah tanpa lan tukaran karo Slentheng.

Ragam Basa Jawa-Arab

Sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*, Ki Enthus uga nggunakake ragam basa Arab kanggo panyengkuyung alur crita kang diaturake. Ragam basa Arab kasebut dicampur klawan basa Jawa saengga nuwuhake ragam basa Jawa-Arab. Bab kasebut ana ing saperangan dhata ing ngisor iki:

(6) Kyai : “Uwis..... Ora usah digugoni.. Omongane Slentheng kae malah bener... Bareng si Slentheng ngomong ngono, nyebut ngono, wa’alaikumsalam tai aku dadi kelingan manungsa kuwè saka tembung *man nusia*, *man* kuwè berarti barang, *nusia* sing kedhodogan salah, sing bener Slentheng.

Slentheng : “Rungokena..... Angger Kyai Ma’ruf karo enyong iki sekelassss....” (LD 1, h. 128)

Dhata (6) ing ndhuwur mujudake tanggapan Kyai Ma’ruf ngenani rembugan antarane Lupit lan Slentheng kang beda panemu ngenani wangsulane Slentheng nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*. Dhata ing ndhuwur wujud alih kodhe antarane basa Jawa lan basa Arab kang diucapake dening Kyai Ma’ruf.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Kyai Ma’ruf menehi jlentrehan marang Lupit yen sejatine Slentheng ora salah, malah bener. Jalaran Lupit salah tanpa, mung negesi tembung *tai* minangka barang kang najis ora negesi luwih jeru maneh, dheweke dadi tukaran karo Slentheng. Sejatine tembung *tai* kuwi duwe makna yen manungsa sabener panggonane salah, panggonane bab ala, mula kabeh manungsa padha ora ana bedane antarane siji lan sijine jalaran kabeh manungsa mesthi panggonane salah, kajaba Kanjeng Nabi Muhammad.

Bab kasebut dijlentrehake Kyai klawan nggunakake tetembungan basa Arab supaya para penonton bisa luwih mangerteni ngenani teges saka tembung *tai* kasebut. Supaya penonton uga ora salah tanpa ngenani wangsulane Slentheng nyebut *tai* marang Kyai. Amarga yen ora dijlentrehake kanthi cetha, para penonton uga bisa salah tanpa kayadene Lupit

marang Slentheng, mula Ki Enthus nggunakake basa Arab kanggo panyengkuyung jlentrehan kasebut. Dhata sabanjure yaiku:

(7) Slentheng :
"Keh..... Mbukak kitaba, ceramaha, wong kolame sat banyune paman apaa?? Padha bae ra berguna.... **Man fu'aaa... Man fu'aaa...**
Aja duri-duri muni enyong tukang isi kolam ben dihina-hina.
Itu turut dalam membangun yang namanya ilmu tauhid. Arane bae manungsa kuwè rungokena, rungokena koen... Wong koen kelase sek kelas arekan koen. Anger enyong iki kelase wis kelas sorengat. Sorengat kuwè ndeleng bojo sore bengine njengat, nahhhh..... Enyong mesthi kelingan ana kadis mengatakan....." (LD 1, h. 129)

Dhata (7) ing ndhuwur mujudake tanggapane Slentheng ngenani rembugan antarane Lupit lan Sindheng kang nyepelekake Slentheng jalaran Slentheng penggaweyane mung ngisi banyu kolam, ora ngisi kitab ana ing masjid pondhok pesantren. Tembung kang digarisi lan dikandeli minangka wujud alih kodhe basa Jawa lan basa Arab.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku cecaturan antarane Slentheng, Lupit lan Sindhen kang ngrembug babagan pakulinane Slentheng ngisi banyu kolam kanggo wudhu para jama'ah masjid. Lupit lan Sindhen nyepelekake Slentheng, jalaran dikirane ngisi ceramah utawa kitab ing masjid jebulane mung ngisi banyu kolam. Slentheng kang ngerti bab kasebut rumangsa disepelekake lan kesel marang Lupit lan Sindhen.

Slentheng banjur njelasake senajan dheweke mung ngisi banyu kolam, bab kasebut uga nuduhake yen dheweke melu nyengkuyung ilmu tauhid. Bab kasebut uga menehi manfaat

marang liyane, saka banyu kolam para jama'ah bisa wudhu banjur sembahyang marang Gusti Allah. Bab kasebut dijlentrehake Slentheng kanthi nggunakake tembung basa Arab supaya makna kang kinandhut bisa dimangerteni dening penonton.

Saka dhata ing ndhuwur uga sejatine ngandhut pesen aja nganti nyepelekake wong liya, senajan tumindak kang ditindakake kalebu bab kang cilik, ananging saben tumindak mesthi nduweni manfaat. Padha kaya apa kang ditindakake Slentheng.

Ragam Basa Jawa-Indonesia

Basa Indonesia minangka salah satunggale ragam basa kang ana ing Indonesia. Diarani ragam basa jalaran basa Indonesia kalebu salah sawijine variasi basa kang ana ing sawijine dhaerah tartamtu. Sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono, kerep nggunakake ragam basa Indonesia sajrone cecaturan antar para paragane uga karo penontone. Ing ngisor iki bakal dijlentrehake ngenani ragam basa Jawa-Indonesia kang dianggo Ki Enthus Susmono ing pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*:

(8) Lupit : "Koen ke nembe njaluk pangapura wingi karo enyong, pahama koen? **Sebagai kakak merasa malu**, cangkem kiye wit sing ogal agil, koen bisa slamet ya neng cangkem, ora bisa slamet ya neng cangkem"

Slentheng : "Ana apa si Kang?"

Lupit : "Iya ana apa.... Koen nyebut Kyai Ma'ruf **pimpinan pondhok pesantren Banyu Bening seorang ulama' besar sing kudune dihormati**"

Slentheng : "Kaya **komandhan upacara dihormati**" (LD 1, h. 127)

Dhata (8) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Slentheng kang lagi ngrembug babagan wangsulane Slentheng kang nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*. Interaksi kasebut dumadi sawise Slentheng mangsuli salam saka Kyai Ma'ruf kang ana ing pondhok pesantren Banyu Bening.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Lupit lan Slentheng kang lagi rembugan ngenani Slentheng kang mangsuli Kyai nggunakake

tembung *tai*. Miturut Lupit tembung kasebut ora pantes digunakake nalika cecaturan klawan Kyai Ma'ruf, amarga Kyai kalebu pawongan kan kudune diajeni lan dikurmati. Kyai Ma'ruf minangka pimpinan pondhok pesantren Banyu Bening sarta uga Gurune Lupit lan Slentheng ora bisa ditimbali kaya dene Slentheng mangsuli Kyai.

Lupit banjur negur Slentheng jalaran Slentheng nyebut kaya mangkono. Tembung basa Indonesia ing ndhuwur mujudake gambaran yen Lupit sejatine bener-bener rumangsa isin amarga tumindake Slentheng kang ora duwe tata krama kaya mangkono. Jalaran Lupit minangka kakange rumangsa gagal ndhidhik Slentheng ing ngarepe Kyai Ma'ruf. Ananging sejatine panemune Lupit salah, amarga sebutan *tai* kang diucapake Slentheng nduweni makna kang beda klawan makna *tai* lumrahe.

Tegese *tai* banjur dijelasake Kyai Ma'ruf yen tembung kasebut amung upama. Amarga manungsa kuwi panggonane salah, kalebu uga Kyai Ma'ruf. Kyai Ma'ruf ora rumangsa nesu Slentheng mangsuli kaya mangkono, jalaran bab kasebut bener. Sekabehane manungsa nduweni drajat kang padha, ora ana bedane antarane siji lan sijine. Dhata sabanjure kang nggunakake ragam basa Jawa-Indonesia yaiku:

- (9) Lupit : "Ngisi apa si???"
Slentheng : "Ngisi kolam ooo....."
Sindhen : "Hahahah, mbokasi ngisi ceramah apa apa, bocah kaya ngono...."
Lupit : "Nyong ta ya ngertine ngisi ceramah....."
Slentheng : "Keh..... Mbukak kitaba, ceramaha, wong kolame sat banyune paman apaa?? Padha bae ra **berguna**.... Man fu'aaa... Man fu'aaa.... Aja duri-duri muni enyong tukang isi kolam ben dihina-hina. **Itu turut dalam membangun yang namanya ilmu tauhid.** Arane bae manungsa kuwè rungokena, rungokena koen... Wong koen kelase sek kelas arekan koen. Anger enyong iki kelase wis kelas sorengat. Sorengat kuwè ndeleng bojo sore bengine njengat, nahhhh..... Enyong

mesthi kelingan ana kadis **mengatakan....." (LD 1, h. 129)**

Dhata (9) ing ndhuwur mujudake tanggapane Slentheng marang Lupit lan Sindhen kang nyepelekake Slentheng jalaran wangsulane Slentheng kang pakulinane ngisi banyu kolam, ora ngisi ceramah utawa kitab. Tanggapan kasebut minangka wangsulane Slentheng kang rumangsa disepelekake. Dhata ing ndhuwur kalebu wujud alih kodhe kang ana sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus lakon *murid murtad*.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku rembugan antarane Slentheng, Lupit, lan Sindhen kang ngrembug babagan penggaweyane Slentheng ngisi banyu ing kolam. Slentheng rumangsa disepelekake klawan Lupit lan Sindhen amarga penggaweyane mung ngisi banyu kolam, ora ngisi ceramah. Slentheng banjur menehi jlentrehan yen dheweke uga melu nyengkuyung proses pangrembakane ilmu tauhid kang ana ing pondhok pesantren Banyu Bening. Jlentrehan kasebut diucapake kanthi nggunakake tembung basa Indonesia kanggo menehi menehi *penekanan* utawa *penegasan* yen Slentheng bener bener rumangsa disepelekake.

WUJUD PAMILIHE TEMBUNG

Tembung Rangkep

Tembung rangkep yaiku tembung kang wanda utawa linggane karangkep (ditulis utawa diunekake kaping pindho). Tembung rangkep lumrah digunakake ing panguripan saben dina, bisa awujud tuturan utawa tulisan. Semono uga sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono lakon *murid murtad*. Ing ngisor iki saperangan wujud pamilye tembung lan tetembungan kang digunakake Ki Enthus Susmono kang kalebu jinis tembung rangkep, ing antarane:

Tembung Rangkep Dwilingga Padha Swara

Tembung dwilingga padha swara yaiku tetembungan kang nduweni titikan tembung linggane diucapake kaping pindho. Ana ing pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono lakon *murid murtad* kerep ditemokake wujud saka tetembungan kang kalebu tembung dwilingga padha swara, ing antarane:

- (10) Kyai : “Gawa kampak ki ye. Tegor kayu Sidagurih selametaken masyarakat Banjardawa saka **rong-rongan** **rong-rongan** sing bisa ngrusak tauhid, kaya sing dipimpini dening murid murtad sing arane Kampala. Paham?”
- Lupit : “Inggih, Kyai.... Mangkat.... Kalo enyong bisa?” (LD 1, h. 131)

Dhata (10) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Kyai kang ngrembug ngenani tugas saka Kyai marang Lupit. Interaksi kasebut dumadi sadurunge Lupit budhal nggoleki Kampala. Sajrone dhata kasebut dumadi proses campur kodhe antarane basa Jawa ngoko lan krama, sarta dialek *ngapak*.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Kyai lan Lupit kang rembugan ngenani tugas kanggo nggoleki Kampala. Sajrone dhialog ing ndhuwur ngandhut rencana kanggo nylametake masyarakat Banjardawa saka tumindak ala kang diciptakake murid murtad arane Kampala. Tembung *rong-rongan* kang ana sajrone ukara ing cecaturan kasebut ngarahake pamawase Kyai kang nganggep Kampala minangka samubarang kang bisa ngrusak tauhid masyarakat Banjardawa. Samubarang kasebut kudu enggal dipateni supaya masyarakat Banjardawa bisa slamet saka ajaran sesat Kampala.

Tembung Rangkep Dwilingga Salin Swara

Tetembungan kang digunakake Ki Enthus saliyane tembung dwilingga padha swara yaiku tembung dwilingga salin swara. Tembung dwilingga salin swara yaiku tembung dwilingga kang swarane malih/ganti. Upamane:

- (11) Lupit : “Koen ke nembe njaluk pangapura wingi karo enyong, pahama koen? Sebagai kakak merasa malu, cangkem kiye wit sing **ogal-agil**, koen bisa slamet ya neng cangkem, ora bisa slamet ya neng cangkem”
- Slentheng : “Ana apa si Kang?” (LD 1, h. 126)

Dhata (11) ing ndhuwur mujudake tanggapane Lupit ngenani wangsulane

Slentheng kanthi nyebut Kyai klawan sebutan *tai*. Dhata ing ndhuwur mujudake dhata campur kodhe jalaran Ki Enthus (lumantar para paraga) nggunakake basa Jawa, dialek *ngapak*, lan basa Indonesia.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku cecaturan antarane Lupit lan Slentheng kang isine Lupit nuturi Slentheng yen ora kena sembarangan nyebut Kyai kanthi sebutan *tai* minangka barang kang najis, barang kang ala. Kyai kudune diajeni lan dikormati. Sejatine sajrone dhata ing ndhuwur, Lupit arep menehi pesen marang Slentheng yen arep ngucapake sawijine bab kudu diati-ati, amarga manungsa bisa slamet utawa ora slamet saka tetembungan kang diucapake dhewe. Pesen kasebut cundhuk klawan tembung rangkep dwilingga salin swara kang ana sajrone dhata ing ndhuwur yaiku tembung *ogal-agil*.

Tembung Rangkep Dwiwasana

Jinis tetembungan uga kang digunakake Ki Enthus saliyane tembung tembung rangkep dwilingga yaiku tembung rangkep diwasana. Diarani dwi wasana amarga tembung kang dirangkep mung perangan huruf kang ana neng mburi. Sajrone pagelaran wayang santri lakon murid murtad, ana tetembungan kang kalebu tembung rangkep dwiwasana, yaiku:

- (12) Lupit : “Ish... Temenan koen???”
- Slentheng : “Wis..... pra.... Temen-temen kakehen **pecicilen....**” (LD 2, h. 141)

Dhata (12) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Slentheng ngenani kemampuan silat kang diduweni Slentheng. Interaksi kasebut dumadi sawise Lupit kang ngomong marang Slentheng yen dheweke mamang klawan kemampuane Slentheng.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Lupit kang ngrembug ngenani kemampuan Slentheng kanggo perang tandhing mungsuh Kampala. Lupit sejatine mamang klawan kemampuane Slentheng bisa pencak silat. Slentheng rumangsa disepelake Lupit banjur meragakake gerakan pencak silat ing ngarepe Lupit supaya Lupit percaya yen Slentheng bisa tenanan pencak silat.

Paribasan

Paribasan kalebu salah sawijining lelageyane basa kang ana sajrone basa Jawa. Paribasan tegese tetembungan utawa unen-unen kang ajeg panganggone, mawa teges entar (kiasan), ora ngemu surasa pepindhan. Sajrone pagelaran wayang santri lakon murid murtad, ana saperangan basa Ki Enthus Susmono kang ngandhut bab paribasan, antarane:

- (13) Lupit : “Koen ke nembe njaluk pangapura wingi karo enyong, pahami koen? Sebagai kakak merasa malu, **cangkem kiye wit sing ogal agil, koen bisa slamet ya neng cangkem, ora bisa slamet ya neng cangkem**”
Slentheng : “Ana apa si Kang?” (LD 1, h. 126)

Dhata (13) ing ndhuwur mujudake tanggapane Slentheng ngenani wangsulane Slentheng nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*. Dhata ing ndhuwur kalebu dhata campur kodhe jalaran nggunakake basa Jawa ngoko, dialek *ngapak*, lan basa Indonesia.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Lupit minangka kakange ngelingake Slentheng ngenani wangsulane kang nyebut Kyai kanthi sebutan *tai*. Lupit ngupamakake tutuk kayata wit utawa tetuwuhan kang gampang roboh amarga keterak angin. Bab kasebut dipadhakake klawan apa kang ditindakake Slentheng. Apa kang diucapake Slentheng bisa ndadekake Slentheng slamet utawa malah ora slamet.

Bebasan

Tetembungan kang digunakake Ki Enthus Susmono minangka dhalang ing pagelaran wayang santri lakon murid murtad saliyane paribasan uga ana bebasan. Bebasan yaiku unen-unen kang ajeg panganggone, mawa teges entar lan ngemu surasa pepindhan. Pepindhan marang kahanan, sipat, lan watak manungsa. Upamane dhata ing ngisor iki:

- (14) Kyai : “Wis kana mangkat. Muga-muga koen bisa negakkan keadilan. **Aja gimir marang barang sing sacuwil**, angger koen gimir maring barang sing sacuwil, nggo mangan lakan limang ndina pan diidek-idek diencot-encot karo pejabate pirang-pirang taun, paham?”

Lupit : “Iya, Ki.” (LD 1, h. 137)

Dhata (14) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Kyai lan Lupit sadurunge Lupit budhal menyang alas kanggo nggoleki Kampala. Dhata ing ndhuwur dumadi saka tembung basa Jawa ngoko, basa Indonesia, lan dialek *ngapak*. Dhata kasebut kagolong tuladhane campur kodhe kang dituturake dening paraga Kyai.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku rembugan antarane Kyai lan Lupit kang ngrembug ngenani kahanan pamarentahan ing jaman saiki. Unen-unen kang awujud bebasan sajrone dhialog Kyai Ma’ruf diaturake dening Kyai marang Lupit kanthi maksud menehi piweling marang Lupit. Piweling kasebut yaiku aja gampang trenyuh utawa kapitut marang barang kang wujud cilik ananging bisa menehi pangaribawa gedhe, kayata dhuwit. Unen-unen kasebut minangka pesen utawa amanat Kyai marang Lupit supaya ora gampang kabujuk marang bab-bab sing ala amarga ngadhepi Kampala padha wae ngadhepi mungsuh kanggo ngedegake keadilan.

TEMA

Kapercayan Marang Gusti Allah (Pengeran)

Tema sepisan kang kinandhut sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad* yaiku kapercayan marang Gusti Allah. Tema kasebut ana gayutane klawan ilmu tauhid. Kapercayan marang Gusti Allah ateges iman marang Gusti Allah minangka Pengeran saka donya lan saisine. Sajrone pagelaran iki, tema kasebut ana ing dhata ngisor iki:

- (15) **Saben dina kaping lima kula setor rai dhateng Njenengan Gusti Allah Mesthine sing wis setor rai isin reban berbuat jahat** (LD 1, h. 125)

Dhata (15) ing ndhuwur mujudake tetembungan kang diucapake Sindhen lan Ki Enthus Susmono nalika arep miwiti sawijine lakon crita. Tetembungan kasebut diucapake Sindhen sawise ngaturake sholawat Nabi.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku gambaran ngenani kuwajibane umat Muslim kang kudu ditindakake saben dina, yaiku sembahyang limang wektu (shubuh, dhuhur, ashar, maghrib, isyak). Kuwajiban kasebut

disebutake ana ing Kitab Suci Al-Qur'an minangka lelandhesan umat Islam kanggo nindakake panguripan saben dina. Sembahyang minangka srana ngibadah marang Gusti Allah kanggo ngraketake sesambungan antarane Panguwasa lan makhluk.

Kapercayan Marang Kanjeng Nabi

Saliyane tema kapercayan marang Gusti Allah, bab kang kaping loro yaiku tema kapercayan marang Kanjeng Nabi Muhammad minangka utusane Gusti Allah. Bab kasebut dijlentrehake ana ing dhata ngisor iki:

(16) *Allahumma Sholli 'Ala Muhammad Yaa Robbi Solli 'Alaihi Wasallim.*
Gusti Kanjeng Nabi Kula yakin Njenengan tasek gesang, Ngawal umat mriki ngentas ing neraka manjing suwarga. (LD 1, h. 125)

Dhata (16) ing ndhuwur mujudake tetembungan kang diucapake Sindhen lan Ki Enthus Susmono nalika arep miwiti sawijine lakon crita. Tetembungan kasebut mesthi ditembangake Sindhen lan Ki Enthus Susmono nalika arep miwiti pagelaran wayang santri lakon apa wae.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Ki Enthus menehi dakwah marang penonton ngenani syafa'at utawa pitulungan kang diwenehake Nabi Muhammad nalika sesuk ing alam akhirat. Pitulungan kasebut arupa nylametake umat Islam kang ana sajrone neraka, banjur digawa mlebu menyang suwarga. Dhata kasebut mujudake rasa percaya marang Nabi Muhammad minangka utusane Gusti Allah kang bisa menehi pitulungan marang umat muslim. Bab kasebut ana syarate, yaiku sapa pawongan kang kerep ngucapake sholawat Nabi bakal antuk pitulungan saka Kanjeng Nabi Muhammad.

Akhlaq/Sikap Ngajeni Marang Guru

Sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad*, ana saperangan tema saliyan bab kapercayan marang Gusti Allah lan Kanjeng Nabi Muhammad. Tema kasebut yaiku tema ngenani akhlak ngajeni marang Guru. Dhata kang bisa dadi panyengkuyung bab kasebut yaiku:

(17) **Kyai : "Lupit.... Lupit...."**
Lupit : "Dalem...." (LD 1, h. 128)

Dhata (17) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Kyai Ma'ruf. Interaksi kasebut dumadi nalika Lupit lan Slentheng kang tukaran ngenani wangsulane Slentheng nyebut *tai* marang Kyai Ma'ruf.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Kyai Ma'ruf kang nyeluk Lupit, banjur Lupit semaur kanthi nggunakake ragam basa Jawa krama kanggo ngajeni Kyai Ma'ruf minangka Gurune. Bab kasebut kalebu akhlak *mahmudah* utawa solah bawa apik kang ditindakake Lupit. Bab kasebut bisa dadi patuladhan para penonton supaya bisa nirokake carane Lupit ngajeni Kyai Ma'ruf minangka Guru sarta Pemimpin Pondhok Pesantren Banyu Bening.

Akhlaq/Sikap Ngajeni Marang Wong Liya

Tema kaping papat kang ana sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad* yaiku tema kang isih ana gandheng cenenge klawan akhlak utawa tumindak yaiku tema akhlak ngajeni marang wong liya. Bab kasebut diduduhake sajrone dhata ing ngisor iki:

(18) **Lupit : "Ngisi apa si???"**
Slentheng : "Ngisi kolam ooo... Mbukak kitaba, ceramaha, wong kolame sat banyune paman apaa?? Padha bae ra berguna.... Man fu'aaa... Man fu'aaa.... Aja duri-duri muni enyong tukang isi kolam ben dihina-hina. Itu turut dalam membangun yang namanya ilmu tauhid. Arane bae manungsa kuwè rungokena, rungokena koen... Wong koen kelase sek kelas arekan koen. Anger enyong iki kelase wis kelas sorengat. Sorengat kuwè ndeleng bojo sore bengine njengat, nahhhh.... Enyong mesthi kelingan ana kadis mengatakan....." (LD 1, h. 129)

Dhata (18) ing ndhuwur mujudake interaksi komunikasi antarane Lupit lan Slentheng ngenani penggaweyane Slentheng kang kerep ngisi banyu kolam, ora ngisi ceramah ing masjid. Interaksi kasebut dumadi saka ragam basa Jawa, dialek *ngapak* lan basa Indonesia kanggo nggampangake penonton bisa mahami lakune crita.

Ana dhata kasebut dicritakake Slentheng kang rumangsa *dihina* utawa disepelekake klawan Lupit lan liya-liyane amarga nduweni penggaweyan mung ngisi kolam, ora ngisi ceramah utawa mulang kitab lan sapanunggalane. Bab kasebut ndadekake Slentheng gela, amarga senjata dheweke mung ngisi banyu kolam kanggo wudhu lan adus, dheweke uga turut mbantu proses kagiyatan kang ana ing pondhok pesantren Banyu Bening, ateges dheweke uga melu mbangun ilmu tauhid. Senajan ora katon, ananging dheweke uga melu mbantu Kyai kanggo tansah njaga bab ilmu tauhid.

Paseduluran

Tema kang kaping pungkasan sajrone pagelaran wayang santri lakon *murid murtad* yaiku tema ngenani paseduluran. Paseduluran kang ana sajrone lakon *murid murtad* iki ngrembug ngenani sesambungan antarane manungsa siji lan manungsa liyane minangka dulur senjata ora sakibuk, uga antarane adhi lan kakang minangka dulur tunggal getih. Dhata kang nuduhake bab kasebut yaiku:

**(19) Gusti Kanjeng Nabi kula mboten nate sengit-sengitan,
Nggawe lara atine marang wong liya mboten wani. (LD 1, h. 125)**

Dhata (19) ing ndhuwur mujudake tembang kang ditembangake dening Sindhen lan Ki Enthus Susmono ana ing ngarep sadurunge pagelaran wayang santri diwiwiti. Tembang kasebut minangka dakwah kang ditindakake Ki Enthus Susmono marang penonton.

Isi saka dhata ing ndhuwur yaiku Ki Enthus kang njlentrehake marang penonton ngenani ajaran Islam kang ngrembug babagan paseduluran. Isis aka ajaran Islam kasebut yaiku minangka manungsa kang titah Gusti Allah, ora kena nglarani atine wong liya lan sengit-sengitan klawan wong liya. Jalaran bab kasebut bisa

nyebabake tali silaturahmi dadi pedhot lan ora sambung maneh.

PANUTUP

Dudutan

Pagelaran wayang santri Ki Enthus Susmono kalebu salah sawijine pagelaran wayang kang kondhang ing jagading pewayangan nuswantara. Bab kasebut jalaran karakteristik wayang santri kang gandheng rumaket klawan ragam basa *ngapak*. Ragam basa kasebut kalebu salah sawijine ragam basa Jawa kang kalebu unik. Bab kasebut jalaran cara ngucapake lan tetembungane kang beda tinimbang ragam basa Jawa liyane.

Ki Enthus Susmono kalebu dhalang kondhang saka Tegal, Banyumas, Jawa Tengah. Panjenengane mesthi ngaturake lakon sajrone pagelaran wayang kanthi nggunakake ragam basa Jawa *ngapak*. Bab kasebut narik kawigatene masyarakat kanggo nonton lan seneng klawan pagelaran wayang santri kang katindakake dening Ki Enthus.

Salah sawijine lakon kang disuguhake Ki Enthus nalika mentasake pagelaran wayang santri yaiku lakon *murid murtad*. Sajrone lakon kasebut Ki Enthus nggunakake maneka warna ragam basa nalika cecaturan antarane para paragane, uga interaksi antarane Ki Enthus lan penonton. Ragam basa kasebut ing antarane ragam basa Jawa-dialek *ngapak*, ragam basa Jawa-ngoko, ragam basa Jawa-krama, ragam basa Jawa-Indonesia, lan ragam basa Jawa-Arab. Ananging, ragam basa kang paling unjo yaiku ragam basa Jawa-dialek *ngapak*.

Tetembungan kang digunakake Ki Enthus sajrone lakon *murid murtad* uga maneka warna, ing antarane ana tembung rangkep dwilingga, ana paribasan sarta bebasan. Tetembungan kasebut dicampur klawan tetembungan kang kerep digunakake ana ing panguripan saben dina, saengga para penontone bisa gampang mahami lakon kasebut.

Kaping pungkasan kang diteliti sajrone panliten iki yaiku tema kang kinandhut sajrone lakon kasebut. Tema kasebut antarane kapercayan marang Gusti Allah, kapercayan marang Nabi Muhammad, akhlak/sikap ngajeni marang Guru, wong liya, sarta rasa paseduluran. Saka lima tema kasebut, tema kang paling unjo yaiku bab tauhid utawa kapercayan marang

Gusti Allah, bab kasebut cundhuk klawan dhasar tujuwan anane wayang santri yaiku kanggo tujuwan dakwah utawa nyebarake nilai-nilai agama Islam.

Pamrayoga

Pagelaran wayang santri Ki Enthus kalebu salah sawijine jinis pewayangan kang ana ing nuswantara. Bab kasebut minangka kabudayan kudu tansah dijaga pangrembakane. Sajrone pagelaran wayang santri Ki Enthus sejatine kebak piwulang lan macem-macem kabudayan Jawa, mligine bab basa. Salah sawijine basa utawa dialek *ngapak*. Ragam basa kasebut saya suwe saya cures pangrembakane, jalaran anane *globalisasi* kang ndadekake para kawula nom luwih milih sinau basa liya tinimbang basa *ngapak*. Mula, lumantar pagelaran wayang santri para penonton ora mung saka Jawa Tengah, nanging uga Jawa Timur lan sapanunggalane bisa ngerti ngenani basa kasebut lan bisa melu njaga basa kasebut supaya ora nganti ilang saka kabudayan ing tanah nuswantara.

KAPUSTAKAN

- Aizid, Rizem. 2012. *Atlas Tokoh-Tokoh Wayang*. Yogyakarta: Diva Press.
- Argantara, Nicho. 2018. *Alih Kode lan Campur Kode Sajrone Pagelaran Wayang Kulit Lakon Wahyu Makutharama dening Ki Purbo Asmoro*. Skripsi tidak diterbitkan. Unesa : PBSDB
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian: Suatu Pendekatan Praktek*. Jakarta: PT. Rineka Cipta
- Anggraini, Desita Ayu. 2014. *Basa Pedhalangan Ki Senthio Yitno Carito Ing Pagelaran Wayang Purwa Lakon Pendhawa Mbangun Bale Praba Yeksa*. Skripsi tidak diterbitkan. Unesa : PBSDB
- Basir, Udzang Pr. M. 2010. *Sosiolinguistik Pengantar Kajian Tindak Berbahasa. Edisi Kedua*. Surabaya : Bintang Surabaya.
- Chaer, Abdul dan Leonie Agustina. 1995. *Sosiolinguistik, Suatu Pengantar*. Jakarta : PT Rineka Cipta.
- Chaer, Abdul. 2004. *Sosiolinguistik Suatu Pengantar*. Jakarta : PT Rineka Cipta.
- Djadjasudarma, Fatimah. 1993. *Metode Linguistik : Ancangan Metode Penelitian dan Kajian*. Jakarta : Refrika Aditama.
- Endraswara, Suwardi. 2006. *Metodologi Penelitian Kebudayaan*. Yogyakarta : Pustaka Widayatama.
- Fauziah, Rizka Putri. 2018. *Tema-Tema Lakon Pewayangan Dalang Ki Enthus Susmono Di Kabupaten Tegal Jawa Tengah Tahun 2013-2017*. Skripsi tidak diterbitkan. UIN Syarif Hidayatullah : Program Studi Sejarah dan Peradaban Islam.
- Guritno, Pandam. 1988. *Wayang Kebudayaan Indonesia dan Pancasila*. Jakarta : UI-Press
- Kridalaksana, Harimurti. 2008. *Kamus Linguistik*. Jakarta : Gramedia Pustaka Utama.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2013. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Gadjah Mada University.
- Mahsun, Dr. 2005. *Metode Penelitian Kata Dalam Bahasa Indonesia*. Jakarta: PT. Raja Grafindo Persada
- Morris, Charles. 1946. *Signs, Language, and Behavior*. New York : University of Chicago.
- Mukti, Muhammad. "Wayang Dalam Konteks Budaya", *Jurnal Imaji*, Vol. 4, No. 1, Februari 2006
- Mulyono, Sri. 1989. *Wayang : Asal-usul, Filsafat dan Masa Depan*. Jakarta : Gunung Agung.
- Parera, Jos Daniel. 1993. *Leksikon Istilah Pembelajaran Bahasa*. Jakarta : Gramedia Pustaka Utama.
- Poedjosoedarma, Soepomo. 1979. *Tingkat Tutur Bahasa Jawa*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Depdikbud
- Purwadi. "Kejawen", *Jurnal Kebudayaan*, Universitas Negeri Yogyakarta, Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, September 2005.
- Rif'an, Ali. 2010. *Buku Pintar Wayang*. Yogyakarta : Gerai Ilmu.
- Sasangka, Sry Satriya Tjatur Wisnu. 2011. *Paramasastra Gagrag Anyar Basa Jawa*. Jakarta : Yayasan Paramalingua.
- Sedyawati, Edy. 1999. *Ensiklopedi Wayang Indonesia Jilid I, Volume I*. Sekretaris Nasional Pewayangan Indonesia : Sena Wangi.
- Sudaryanto. 1992. *Metode dan Aneka Teknik Analisis Bahasa: Pengantar Penelitian Wahana Kebudayaan Secara Linguistik*.

- Yogyakarta: Duta Wacana University Press.
- Sudikan, Setna Yuwana. 2001. *Metode Penelitian Kebudayaan*. Surabaya : Citra Wacana.
- Suharyono, Bagyo. 2005. *Wayang Beber Wonosari*. Depok : Bina Citra Pusaka.
- Sumedha, Sidharta Budi. 2018. *Ragam Basa Pacaturan Antarane Penyiar lan Pamidhanget Radhio Pro 4 RRI Surabaya ing Adicara "Mandhing Jamuran" (Tintingan Sosiolinguistik)*. Skripsi tidak diterbitkan. Unesa : PBSO
- Tarigan, Henry Guntur. 1993. *Prinsip-Prinsip Dasar Sastra*. Bandung: Angkasa.
- Yulianto, B. 2013. *Analisis Teknik Penyampaian dan Pesan Dakwah Dalam Video Pementasan Wayang Santri Lakon "Murid Murtad"*. IAIN Walisongo.

